

Володимир Томахів,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри філософії та політології
Тернопільського національного
економічного університету

РЕВОЛЮЦІЙНІ ПОДІЇ НА ПОДІЛЛІ В СПОГАДАХ БОРИСА АНТОНЕНКА-ДАВИДОВИЧА

У статті проаналізовано спогади українського письменника Бориса Антоненка-Давидовича «На шляхах і роздоріжжях» як важливе джерело дослідження Української революція 1917-1921 рр. на Поділлі. Визначено основні проблеми Української революції крізь призму власного сприйняття автором, який був її активним учасником. Наголошується на цінності та актуальності думок та ідей письменника в контексті сучасності.

Ключові слова: Українська революція 1917-1921 рр., Поділля, Центральна Рада, Директорія, політична еліта, нація, національна самосвідомість, національне почуття.

Українська революція 1917-1921 років, сторіччя якої ми відзначаємо в цьому році, засвідчила про національне пробудження українського народу та початок процесу формування модерної української політичної нації. У період 1917-1921 років Україна пережила різні форми національної державності та правління – УНР, Українська держава, ЗУНР, республіка, гетьманат, але твердо було задекларовано волю українського народу до незалежності.

Кожна революція в історії, окрім свого соціально-політичного значення, стає об'єктом для осмислення та вивчення, незалежно від того як вона завершилася – перемогою чи поразкою. В першому випадку, вона є взірцем для наслідування, а в другому служить уроками для наступних поколінь. Такі уроки Української революції 1917-21 років намагався проаналізувати у своїх спогадах її активний учасник Борис Давидів – в майбут-

ньому видатний український письменник, лауреат Державної премії ім. Т. Г. Шевченка Борис Антоненко-Давидович.

Борис Антоненко-Давидович – довголітній в'язень комуністичних концтаборів, громадський діяч, активний учасник дисидентського руху Опору. Відомий український інтелектуал та дисидент Євген Сверстюк окреслює глибину і силу його постаті, зазначаючи, що в його особі ми маємо українського письменника, що «випив повну чашу української долі, пив її до останнього подиху. Доля йому судила зв'язати розірвані ланки українського життя, порубаного й затоптаного, і поєднати у своїй особі добу визвольних змагань часу революції 17-го року, добу короткого відродження, розстріляного в 30-ті роки, з добою задушеного відродження 60-х» [1].

Юнацькі роки майбутнього письменника були пов'язані з бурхливими подіями Української революції 1917-21 років. У 1917 року він закінчив Охтирську гімназію і вступив на фізико-математичний факультет Харківського університету. Революція та розгортання національно-визвольного руху в Україні захоплюють молодого студента Бориса Давидіва (тодішнє його прізвище). Під час навчання в Харківському університеті він вступає добровольцем у лави Запорізького корпусу під командуванням відомого полковника Петра Болбачана. В ході Кримського походу Запорізького корпусу весною 1918 року, молодий вояк обіймав навіть посаду військового коменданта м. Мелітополя.

Пізніше майбутній письменник продовжує навчання на історико-філологічному факультеті Київського університету, а коли на зміну Гетьманщині прийшла Директорія, він знову опиняється в епіцентрі військових подій. Почалася друга українсько-російська війна і армія Директорії в лютому 1919 р. залишає Київ, а уряд УНР згодом опинився в Кам'янці-Подільському. Юнак вступив до Кам'янець-Подільського університету, але коли війська УНР під Кам'янцем-Подільським, затиснуті із заходу поляками, а зі сходу більшовиками, були змушені відбиватися від ворогів, він вступає в лави Шевченківського полку УНР, займає посаду інструктора-інформатора та бере участь у багатьох бойових діях на території Поділля [2].

Участь майбутнього письменника у визвольних змаганнях українського народу 1917-1921 рр. та пережите ним згодом знайшло своє відображення на сторінках художніх творів письменника, але найбільш повно і цілісно було віддзеркалено в його спогадах «На шляхах і роздоріжжях»¹ [3], написаних вже на схилі літ наприкінці 70-х рр. минулого століття. Мета спогадів, зазначає автор, полягає в тому, «щоб у майбутньому, коли ще раз усміхнеться доля (а це конче буде колись!), не повторювати тих помилок і хиб, що привели нас до катастрофи. Хай те, що промайнуло трагічною жар-птицею над нашою землею в перші роки великої революції, вдруге повториться не як фарс, а як упевнений чин, перевірений попередніми поразками» [3, с 213]. Отже, спогади направлені не тільки в минуле, але й у майбутнє. В цьому і полягає актуальність дослідження мемуарної спадщини Б. Антоненка-Давидовича – з одного боку як історіографічного джерела дослідження Української революції 1917-21 років та її уроків, а з іншого – як політичних настанов для майбутнього процесу українського державотворення.

Мемуари охоплюють порівняно невеликий період в історії УНР, але автор комплексно і системно осмислює в них всі складнощі та драматизм тодішньої боротьби за незалежність. Письменник піднімає та аналізує цілий пласт історіософських, етнополітичних, соціальних та соціокультурних проблем, які не втрачають своєї актуальності в умовах сьогодення і тих сучасних викликів, які стоять перед Україною, передусім російську агресію. Вони розглядаються автором у загальній канві своїх спогадів та роздумів, а в сконцентрованому вигляді виокремлюються в останньому розділі спогадів – «Післяслово» [3, с. 212]. В ньому Б. Антоненко-Давидович виступає вже не тільки як учасник визвольних змагань і письменник, але й як зрілий мислитель та історіософ.

В «Післяслові» автор задається болючим питанням: чому українцям, на відміну від поляків, фінів, чехів, ірландців, не

1 Цікавим є те, що спогади письменника вважалися втраченими внаслідок переслідування письменника органами КДБ та обшуками в його помешканні. На щастя, вони дивним чином вціліли, а історія їхньої знахідки і повернення нагадують повноцінний детектив.

вдалося знайти «своє місце під сонцем?» [3, с 213], тобто здобути незалежність. Роздумуючи над цим, письменник як свідок та активний учасник революційних подій, намагається проаналізувати основний перебіг Української революції 1917-21 рр. та прагне осмислити причини її поразки.

Так, насамперед, письменник вважає, що керівництво Центральної Ради спізнилося з проголошенням незалежності більше як на півроку. На його думку, її мав би проголосити не IV Універсал у січні 1918, а I Універсал в червні або липні 1917 року. Автор вважає: «Цей Універсал повинен був би проголосити водночас вихід України з непотрібної їй війни з центральними державами й передачу всієї панської та монастирської землі селянам без викупу. Ці два пункти мали бути б тими атлантами, що підперли б усю будову державної незалежності» [3, с. 214]. Свою думку він базує на детальному аналізі тодішньої соціально-політичної, воєнної, геополітичної ситуації в Україні, свідком якої був. Письменник зважає всі «за» і «проти» такого гіпотетичного рішення Центральної Ради та його можливих наслідків. Основним аргументом «за» в нього виступає думка про те, що середина літа 1917 року була «кульмінаційним моментом українського національного піднесення, коли буквально на очах нація творилась і множилась». І такий крок, на його думку, сприяв би усвідомленню українцями «своєї національної громадянської та державної гідності» [3, с. 214]. В даному випадку, ми можемо з впевненістю провести паралелі з новітніми українськими революціями 2004 та 2013-14 рр. Революційні Майдани України, а тепер і російська агресія на сході України, стали катализаторами процесів зростання національної свідомості українців і формування модерної української політичної нації. Таким чином, новітня українська історія підтвердила таку важливу думку письменника.

Проте, як зазначає далі письменник, «біда була в тому, що провідники української політики тоді ще не усвідомлювали доконечності державної самостійності... Грушевський був переконаний федераліст і носився з ідеєю федеративної перебудови Російської імперії навіть якийсь час після IV Універсалу,

вважаючи самостійність за тимчасовий вимушений захід» [3, с. 214]. Щодо В. Винниченка, то письменник відзначає, що він був скоріше «більше соціаліст, готовий на всякі соціалістичні експерименти, ніж державний діяч, котрий наполегливо й послідовно скеровує політику свого уряду в певному державно-незалежницькому напрямі»² [3, с. 217].

Іншою важливою причиною поразки УНР, на думку письменника, було недостатнє усвідомлення керівниками Центральної Ради, зокрема В. Винниченком, важливості побудови української армії як головного інструменту боротьби за незалежність. «Винниченко був антимилітарист і чи не найбільше боявся створення української мілітарної сили, котра, на його думку, неодмінно стане реакційною і поставить на чолі України якогось самовладця гетьмана» [3, с. 217] – резюмує Б. Антоненко-Давидович. Отже, вважає він, стратегічні помилки на початку революції лідерів Центральної Ради: – запізніле проголошення незалежності, ігнорування військової небезпеки з боку Росії та необхідності створення українського війська наперед визначили подальший хід Української революції та стали пізніше однією з причин її поразки.

В цьому контексті слід зазначити, що письменник піднімає важливу проблему чи не всієї української політичної історії – проблему політичної еліти та лідерства, зокрема їхньої функціональної складової, здатності повноцінно очолити та скеровувати політичні та державотворчі процеси. Адже, як справедливо зазначає письменник, «для такого зваженого кроку, як проголошення незалежності, миру й кардинальної аграрної реформи, потрібні були рішучі, вольові люди чи навіть така одна людина, якою був у більшовиків Ленін, та чи ж мали ми, українці, таких людей або принаймні хоч одну людину?» [3, с. 216]. Натомість, констатує він, на початку боротьби за незалежність українські політики стали пасивними спостерігачами політичних подій замість бути їх організаторами [3, с. 217]. Далі продовжує: «Коли на терезах історії вирішувалась доля України, то саме «велетнів», котрі не тільки пишуть, а й

2 В цитатах збережено правопис Б. Антоненка-Давидовича

творюють історію, у нас, на превеликий жаль, не було. Бо які ж то велетні, коли перший прем'єр, а далі голова Директорії УНР В. Винниченко навесні 1920 року політично капітулює й іде з Відня до Москви по «ярлик» на заступника голови Раднаркому УСРР щоб через півтора чи два місяці, побачивши, що його ошукали, схопитись за голову й мчати за кордон до Праги. Слідом за ним капітулював через шість років і наш славнозвісний історик Михайло Грушевський, голова Центральної Ради й один день – президент України! Повернення з еміграції письменника й наукового працівника було б звичайною подією, але повернення першого прем'єра й першого президента – було капітуляцією ідеї відродження України й створення Української Народної Республіки – УНР» [3, с. 160].

Разом з тим, окрім оцінки тодішньої української політичної еліти, Б. Антоненко-Давидович намагається також комплексно та об'єктивно оцінити ті обставини та умови, на фоні яких розгорталася українська національно-визвольна революція, та вплив на цей процес таких важливих соціально-політичних факторів, як: рівень національної самосвідомості українського народу, соціальних чинників, співвідношення соціального і національного фактору в ході революції, геополітичних та релігійних чинників. Таким чином, він об'єктивно не перекладає всієї вини тільки на революційне керівництво, констатує: «З ким і як будувати українську незалежну державу, коли провідна частина нації, її інтелігенція, складалась тоді з учителів, агрономів, ветеринарів, артистів і письменників – людей без адміністративного досвіду, без гартованого масового вишколу в тюрмах, на каторзі та на еміграції?» [3, с. 220].

Великої уваги та значенню в ході національно-визвольних змагань надає письменник питанню національної самосвідомості українського народу, зокрема селянства. Зустріч із січовими стрільцями під час військових дій спонукає його замислитися над цією проблемою. Національну свідомість він визначає як «національне почуття», яке є її найвищим проявом [3, с. 76]. Б. Антоненко-Давидович згадує, що для солдатів, з яких складався його Шевченківський полк, були незрозумілі гасла

січового стрілецтва: «Не ридай, а добувай!», «Не плачем, а мечем!», «Добути або дома не бути!» [3, с. 76]. Такі гасла, вважає він, могли проголосити національно свідомі люди, в яких національне почуття стало органічною частиною їх. «Але яка ж різниця між січовими стрільцями й моїми шевченківськими козаками», – задається питанням автор. – «адже ті й ті вийшли з-під селянської стріхи? Виходить, національне почуття не передається дитині з генами батьків, не надається воно й від природи як інстинкт, а формується в дитини внаслідок домашнього або шкільного виховання» [3, с. 76]. Для національного почуття, вважає автор, людині треба досягнути того розумового стану, коли вона стає здатною мислити не тільки реальними, конкретними категоріями, а й абстрактними поняттями, коли рідною землею стає не тільки околиця свого села, а й уся територія своєї нації», коли любов до «абстрактного поняття Україна набуває такої сили, що за неї людина ладна і життя своє віддати» [3, с. 76]. Національне почуття образно визначене автором як «лицарство абсурду», той психологічний стан, коли «ідейна якість перемагає безідейну арифметичну кількість, той вищий ступінь національної свідомості, коли окрема людина йде вперед назустріч смерті в ім'я життя всієї нації» [3, с. 76]. «Це той феномен, що визначає національне почуття й зумовлює національну свідомість людини» [3, с. 77]. – констатує він.

Цікавою, в контексті сьогодення, є думка письменника про те, що для створення феномену «національного почуття» не завжди бувають потрібні довгі роки виховання в родині чи школі, що «загальне піднесення під час політичних катаклізмів може напрочуд швидко прискорювати процес створення цього феномену. «Ми бачили 1917 рік, – згадує він. – коли, здавалось, у самому повітрі розбурканої революцією країни витали флюїди національного відродження й перетворювали за короткий час тисячі людей з етнографічної приспаної маси в національно свідомий елемент» [3, с. 77]. Вище ми вже відзначали націєтворчу роль новітніх українських революцій. Актуальною є також думка письменника про те, що національну свідомість необхідно формувати в людині в процесі домашнього або шкільного виховання [3, с. 77].

Б. Антоненко-Давидович яскраво розкриває процеси відродження української національної самосвідомості в роки визвольних змагань. Адже він сам пройшов цей процес на початку революції, про що згадує у своїх спогадах. Важливим в цьому процесі була романтика героїчного козацького минулого України як ідея та приклад для наслідування. Виразно це показано в розділі спогадів «Небезпечний романтик», присвяченому отаману армії УНР Юхиму Божку, який намагався відродити традиції Запорізької Січі у військових підрозділах, якими командував. Але з іншого боку, в одному з епізодів спогадів, письменник згадує про полоненого денікінського офіцера українського походження, який відмовився переходити на сторону української армії та вирішив краще померти «за Русь» [3, с. 99]. Зміст цього епізоду є показовим і не втрачає своєї актуальності в контексті нинішньої російської агресії в Україну, коли одурманені російською телевізійною пропагандою «руського мира», багато етнічних українців на сході України зі зброєю в руках виступили проти своєї держави.

У своїх спогадах письменник також належну увагу надає і соціальним аспектам революції, питанню співвідношення соціального та національного в її процесах. Роздумуючи про феномен «національного почуття», він констатує брак цього феномена ході визвольних змагань, домінування соціального, а не національного питання в основній масі українського суспільства, насамперед селянства. Він слушно зазначає, що для нашої плебейської нації соціальне питання ближче за національне, яке може набрати актуальності тільки в процесі розв'язання соціальних проблем. [3, с. 77]. Часткову причину цієї проблеми під час революції, він вбачає в природі гетьманської держави П. Скоропадського, зазначаючи що соціальні низи селянства були відвернуті від української державної ідеї гетьманською провокацією, коли від імені Української держави російські офіцери, повертаючи поміщиків в їхні маєтки, розстрілювали й шомполізували українських селян [3, с. 225].

Зазначимо, що питання співвідношення соціального та політичного наглядно показано в багатьох епізодах його спогадів³.

Не оминув у своїх роздумах письменник одвічну та болючу проблему української політичної історії – проблему єдності українського народу та його політичної еліти на переломних етапах боротьби за незалежність. Він, згадуючи розбрат серед тодішніх українських політичних партій та їхніх лідерів, задається питанням того, чому бажаючи щастя Україні, йдуть нерідко різними, «часом ворожими шляхами?...Чи ж не єдиний фронт усіх українських політичних партій привів до проголошення IV Універсалом Центральної Ради незалежності України?... Невже наша сумна історія не навчила нас, що тільки тоді ми досягали чогось, коли, забувши на якийсь час наші внутрішні чвари, консолідовувались» [3, с. 33]. Без сумніву, дана проблема та її бачення автором, не втрачає своєї актуальності в сучасних умовах становлення Української держави.

Важливою для автора є питання соборності України. В спогадах він показує відмінності між двома військовими формаціями армії УНР – УГА та власне армією УНР. Він справедливо відзначає, що в основі них були різні військові традиції, виховання та політичні прагнення внаслідок перебування двох частин українського народу в складі різних імперій [3, с. 127-129].

Не залишає поза увагою письменник і таку проблемну та дискусійну сторінку визвольних змагань, як антисемітизм. В спогадах він показує факти прояву цього явища та боротьбу з ним урядом Директорії [3, с. 61].

Об'єктивними та цінними для дослідження Української революції, та й історії взагалі, є історіософські думки Б. Антоненка-Давидовича щодо умов та рушійних сил історії в епоху переломних політичних подій та місця в цьому процесі політичного лідера. Роздумуючи над цим питанням в парадигмі «герой – народ» і значенням особи в історії взагалі чи в історії того чи іншого народу зокрема, письменник висуває власне бачення цієї проблеми. Не заперечуючи ролі ні першого, ні другого чин-

3 В художній формі це яскраво проілюстровано в оповіданні «Шурабуря», яке вперше було опубліковане вже по смерті письменника в кінці 80-х рр. XX ст.

ника в історії він вважає, що запорукою успіху політичного лідера щодо вирішення суспільних проблем треба шукати не в силі народних мас і в геніальності вождів, а в чомусь іншому. На його думку, тим іншим є те, що певна особа свідомо, інтуїтивно чи поза своєю волею попадала у «фокус історії», тобто виходила на історичну арену своєї діяльності саме тоді, коли складались відповідні умови [3, с. 223-225]. Свої думки він аргументує порівняльним аналізом соціально політичних умов у тогочасній Фінляндії та Польщі. Він показує, що «Фінляндія ще до революції й війни мала автономію зі своїм сеймом і поліцією; вона була звільнена від рекрутського набору, через що її чоловіча частина людності не перемелювалася в армії жорнами русифікації. Фінська культура, мова, релігія й увесь побут були занадто відмінні, щоб фіннів можна було асимілювати» [3, с. 223]. Таким чином, констатує письменник, це «полегшувало Маннергеймові можливість потрапити у фокус історичних подій» [3, с. 224]. В свою чергу Польща, продовжує він, «хоч і була позбавлена за передреволюційних часів будь-якої автономії й мусила давати свою молодь до російської армії та викидати якийсь відсоток своєї інтелігенції на асиміляцію, але її відривав від Росії католицизм, що переплітався з національним прагненням й був великим гальмом для асиміляції поляків» [3, с. 224]. Отож, обґрунтовує свої думки письменник, на фоні таких соціально-політичних та соціокультурних умов в сукупності з геополітичними чинникам, сприятливими для Польщі, Й. Пілсудський і потрапив у «фокус історії» відродження польської держави. Важливу роль при цьому, зазначає він, відіграло і героїчне дореволюційне минуле Й. Пілсудського як борця за незалежність Польщі.

Щодо України, то аналізуючи тодішню соціально-політичну ситуацію, Б. Антоненко-Давидович об'єктивно вважає, що сприятливих умов тоді в Україні, на відміну від Фінляндії та Польщі достатньо не було. Він зазначає, що в 1917 році ще «не вистигли на Україні для фокуса історії потрібні умови. Можливість створити з України самостійну державу прийшла раніше, ніж ми до того були готові як нація. Український нарід, проки-

нувшись 1917 року від тривалого летаргійного сну, ще тільки перетворювався із сліпої етнічної маси в націю» [3, с. 225]. Письменник робить справедливий висновок, що «ні Петлюра, ні хто з інших українських діячів не мав таких умов» [3, с. 225], а отже, не міг потрапити у «фокус історії».

Звернемо увагу, що у цьому дискурсі, на прикладі Фінляндії та Польщі, автор осмислює і таке важливе питання як вплив релігії на національну свідомість. Що важливо, він розглядає її не тільки як консолідуючий елемент в ході націє- та державотворення, але й як перешкоду асиміляційним процесам. Акцентуємо на актуальності цієї тези автора в контексті сучасної релігійної ситуації в Україні. Адже відомо, що одна з найбільших українських церков, озброївшись новітньою імперською ідеологією т. зв. «русского мира» та самодержавними постулатами про «троединый народ», обслуговує імперські зазіхання Росії, тим самим ставлячи під сумнів саме існування незалежної Української держави.

Наприкінці виділимо ще один важливий аспект у спогадах Б. Антоненка-Давидовича – історико-політичну персоналістику. Вище вже наводилися загальні авторські штрихи до політичних портретів М. Грушевського, В. Винниченка. В них чітко простежується скоріше негативна, чим позитивна чи нейтральна оцінка автором їхньої політичної діяльності. Водночас наголошується і на тому, що все ж таки ці ключові постаті Української революції ввійшли в новітню українську історію, але В. Винниченко як талановитий письменник, а М. Грушевський як видатний вчений-історик [3, с. 222].

Інше ставлення автора до С. Петлюри. Письменник віддає належне еволюції його політичних поглядів: від автономіста до самостійника, яким залишався до кінця, на відмінну від В. Винниченка і М. Грушевського, котрі, за його словами, згодом «капітулювали» [3, с. 222]. В спогадах розкривається та високо оцінюється роль С. Петлюри у створенні української армії та в Українській революції в цілому. Для автора С. Петлюра – особистість, яка ввійшла в новітню історію України як національний герой та взірець вищеописаного феномену «на-

ціонального почуття та «лицарства абсурду» [3, с. 221]. Зазначимо також, що автор із симпатією згадує також засновника українського націоналізму М. Міхновського, високо оцінюючи його тверду політичну позицію переконаного самостійника та успішну роль першого організатора українських військових частин у 1917 році [3, с. 220].

На сторінках спогадів згадуються й інші історичні постаті Української революції, з якими зводила доля автора на роздоріжжях визвольних змагань – П. Болбачана, О. Волоха, Ю. Тютюнника, Ю. Божка, майбутнього глави УАПЦ В. Липківського та дається їм оцінка. Не забув письменник і рядових учасників революції: в спогадах залишилися цікаві портрети українських селян та робітників, вояків армії УНР, січових стрільців, махновців. Щодо останніх, то автор дає свою оцінку постаті Н. Махна та махновщини. Він вважає їх цікавими, але шкідливими явищами Української революції. В їхній основі, на його думку, лежать не національні, а соціальні корені – махновщина була «стихийним проявом давньої ворожнечі зневаженого українського села до панського зросійщеного міста» [3, с. 122-123]. Н. Махна він вважає егоцентристом з вдачею жорстокого диктатора, але віддає належне його військовій майстерності [3, с. 123].

Завершення розгляду спогадів Б. Антоненка-Давидовича «На шляхах і роздоріжжях» підсумуємо словами дослідника його творчості Б. Тимошенка про те, що пережите, побачене автором відтворено так правдиво й аналітично, що спогади письменника набувають ваги програмних настанов для наступних поколінь [3, с. 13]. В процесі читання спогадів, очима автора, як безпосереднього свідка та учасника визвольних змагань, передається тогочасна революційна атмосфера, показані історичні постаті на тлі цієї епохи. Письменник висвітлює політичні портрети відомих діячів Української революції 1917-1921 років та намагається дати їм об'єктивну оцінку з позиції свого часу.

Таким чином, проведений аналіз спогадів Б. Антоненка-Давидовича «На шляхах і роздоріжжях» дає можливість зробити загальний висновок про те, що мемуари є цінним історіографічним та політологічним джерелом дослідження Української

революції 1917-1921 років. Письменник піднімає та аналізує цілий пласт історіософських, етнополітичних, соціальних та соціокультурних тогочасних проблем, які не втрачають своєї актуальності в умовах сучасних викликів, які стоять перед Україною.

Список використаних джерел та літератури

1. Сверстюк Є. Вірний до кінця (Борис Антоненко-Антоненко) / Є. Сверстюк. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrcenter.com>
2. Кушнір Б. Подільські дороги Бориса Антоненка-Давидовича / Б. Кушнір. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tovtry.km.ua/ua/history/statti/postati/antonenko-davydovych.html>
3. Антоненко-Давидович Б. На шляхах і роздоріжжях: Спогади. Невідомі твори / Б. Антоненко-Давидович – К.: Смолоскип, 1999. – 287 с.
4. Антоненко-Давидович Б. Шурабуря / Б. Антоненко-Давидович. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrplib.com.ua/books/printit.php?tid=4034>
5. Хамедова О. А. Спогади Б.Антоненка-Давидовича «На шляхах і роздоріжжях»: автентичність і домисел / О. А. Хамедова // Вісник Луганського державного педагогічного університету ім. Т. Шевченка. – Луганськ, 2004. – № 3 (71). – С. 113-122.